TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ ve TAHAMMÜL AHLÂKI

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı
26 - 28 Nisan 2019

CİLT - I

BU KİTAP
İSLÂMÎ İLİMLER
ARAŞTIRMA VAKFI
TARAFINDAN
HAZIRLANMIŞTIR

İSAV

BAĞCILAR
BELEDİYESİ

ensar

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.
© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-605-7619-52-5 (I. Cilt)
ISBN: 978-605-7619-51-8 (Tk)
Sertifika No: 17576

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 26
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 95

Kitabın Adı
İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı

Koordinatörler
Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT - Prof. Dr. Abdülcelil BİLGİN

Editörler & Organizasyon
Dr. Öğr. Üyesi Mahsum AYTEPE
Dr. Öğr. Üyesi Teceli KARASU

Yayına Hazırlayan
Arş. Gör. Şaban ARGUN

Son Okuma:
Arş. Gör. Ahmet Numan ÜNVER - Arş. Gör. Muhammed Ali ACAR
Arş. Gör. Nuray SARMAN

Kapak Tasarım
Halil YILMAZ

Baskı:
Seçil Ofset
100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No: 77 Bağcılar / İstanbul
Sertifika No: 99403

1. Basım
Aralık 2019 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim Adresi:
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarnesriyat.com.tr – siparis@ensarnesriyat.com.tr

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ ve TAHAMMÜL AHLÂKI

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı
26 - 28 Nisan 2019

Muş Alparslan Üniversitesi
1071 Malazgirt Kongre ve Kültür Merkezi

CİLT -I-

İstanbul 2019

® Bu kitap İslâmî İlimler Araştırma Vakfı tarafından yayına hazırlanmış olup tebliğlerin ilmî ve fikrî muhteva ile dil bakımından sorumluluğu tebliğ sahiplerine, te'lif hakları İSAV'a, basım organizasyonu ise anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

Toplantıyı Tertipleyenler:

I- MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ
Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, 49250- MUŞ
Telefon: 90(0436) 249 49 49 - Fax 90(0436) 249 13 18
e-posta: bilgi@alparslan.edu.tr - web: www.alparslan.edu.tr

II- İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI (İSAV)
Kıztaşı, Kâmil Paşa Sokak, No. 5; Fatih–34080/İstanbul
Tel: +90 (0212) 523 54 57 – 523 74 36 Faks: 523 65 37
Web Sitesi: http://www.isavvakfi.org – isav.org.tr
e–posta: isav@isavvakfi.org – isav@isav.org.tr

Bu kitapta yer alan araştırma metinleri, hakem heyitinden geçmiş olup "Kitapta Bölüm" olarak değerlendirilmiştir. Çalışmaların sorumluluğu yazarlarına aittir.

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Ahlâkı/ Teceli Karasu / Mahsum Aytepe (ed.), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019,
c. 1, s. 624, 23,5 cm.
ISBN : 978-605-7619-52-5 (I. Cilt) / 978-605-7619-51-8 (Tk)
1. Kur'ân, 2. Toplum, 3. Fıkıh; 4. Dinî ve Sosyal Hayat; 5. Hukuk Tarihi
200.9 DC20

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV)'nın hediyesidir, para ile satılmaz.

OTURUM II-B
FIKHÎ ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜNÜN İSLÂM HUKUKUNUN GELİŞİMİNE KATKISI

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Adnan MEMDUHOĞLU
Hanefi Mezhebinde Reddiye Literatürüne Dair Bazı Eserler 245
Doç. Dr. Halis DEMİR
İslâm Medeniyetinde Tefakkuh ve Tenkîdin İki Önemli Mirası: Mezhepler ve İlm-i Hilâf 275
Dr. Öğr. Üyesi Şirin GÜL

OTURUM II-C
ÇAĞDAŞ ARAP EDEBİYATINDA ELEŞTİRİ

Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDIN
Yapısalcı Eleştiri Kuramının Arap Dünyasına Yansıması - Abdüsselâm el-Misiddî Örneği 311
Prof. Dr. Mehmet Şirin ÇIKAR - Arş. Gör. Esma KAYA
Subhi Fehmâvî'nin "Sadîkati'l-Yahudiyye" Adlı Romanında Eleştiri Üslûbu 319
Arş. Gör. Mazhar DEDE

OTURUM II-D
İBN HALDUN VE ELEŞTİRİ

Oturum Başkanı: Prof. Dr. Hüseyin SARIOĞLU
İslâm İlim Geleneğinde Eleştirinin Önemi -İbn Haldun Örneği: Bir Giriş Denemesi 329
Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ
İbn Haldun'da Eleştirel Aklın Güncelliği 345
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK
Eleştiri mi Karşıtlık mı? İbn Haldun'un Felsefeye Yaklaşımı 357
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sami BAGA

OTURUM III-A
HZ. OSMAN DÖNEMİ SİYASET VE ELEŞTİRİ

Oturum Başkanı: Doç. Dr. Mustafa SARIBIYIK
Tahammül ve Toplumsal İlişkiler Dengesi Bağlamında Hz. Osman Dönemi 371
Doç. Dr. Mehmet DALKILIÇ
Ötekinin Kitabını Oku/ma/mak: Haricî/İbâzî Tarih Literatüründe Farklı Mezhep Kitaplarına Bakış 379
Arş. Gör. Ahmet İĞDİ
İslâm Tarihinde Ebû Zer el-Ğifârî Örnekliğinde Eleştirel Yaklaşım 393
Dr. Öğr. Üyesi Gencal ŞENYAYLA

TAHAMMÜL VE TOPLUMSAL İLİŞKİLER DENGESİ BAĞLAMINDA HZ. OSMÂN DÖNEMİ

Mehmet DALKILIÇ *

GİRİŞ

Hz. Ebu Bekir[1] (H. 11-13 / m. 632-634) ve Hz. Ömer dönemi[2] (H. 13-23 / m. 644-654) İslam toplumu açısından istikrar ve dengenin sağlandığı bir zaman dilimidir. Hz. Peygamber (s.a.v.) sonrası dönemde her iki halifenin tutum ve davranışları toplumsal ilişkiler dengesinin korunması noktasında önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda; Hz. Ebu Bekir, peygamber sonrası dönemde Hicaz başta olmak üzere birçok bölgede baş gösteren isyan hareketlerine karşı kararlı bir tavır sergilemiş, iç istikrarın sağlanmasında etkili bir rol üstlenmiştir.[3] Diğer taraftan isyan hareketlerinin etkisiz hale getirilmesinden sonra fetih faaliyetlerine girişmiştir. Kendisinden sonra siyasi anlamda bir kargaşa yaşanmaması ve fetih faaliyetlerinin sekteye uğramaması için vefatından önce Hz. Ömer'i kendisine halef seçmiştir.[4] Böyle bir tercih küçük itirazları bir kenara bırakacak olursak toplum tarafından genel kabul görmüştür. Hz. Ömer dönemi fetih faaliyetleri ve bu faaliyetlere paralel olarak kurumsallaşmanın zirve yaptığı bir zaman dilimidir. Siyasi, idari, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatın hızla değişim gösterdiği bu dönem toplumsal ilişkileri derinden etkilemiştir. Medine dışında özellikle Irak ve Mısır bölgesinde kurulan; Basrâ, Kûfe, Fustât gibi şehirler sadece askeri değil aynı zamanda sivil yerleşim birimleri olarak toplumsal hayatın dönüşümde önemli bir rol oynamıştır.[5] Halife yeni kurulan yerleşim merkezlerinde huzur ve istikrarı sağlama adına liyakatli yöneticileri vazi-

---

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Muş, Türkiye. m.dalkilic@alparslan.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9844-5619

1 *İbn Hayyât*; Ebû Amr eş-Şeybânî (v. 240 / 854), *Târihu İbn Hayyât* (hşy. Mustafa Necib Fevvâz-Hikmet Keselî Fevvâz) Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995, s. 50-64; *Ya'kûbî;* Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh (v. 292 / 904) *Târihu'l-Ya'kûbî* (hşy. Halil el-Mansûr), c. II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, s. 86-95.

2 *İbn Hayyât*, 65-89; *Ya'kûbî*, II, 95-111.

3 İsyan hareketleri hakkında bkz. *Taberî;* Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310 / 922) *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, c. II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008, s. 247-306; *İbnü'l-Esîr;* İzzüddîn Ebû'l-Hasân Ali b. Muhammed (v. 630 / 1232) *el-Kâmil fi't-Târih* (haz. Muhammed el-Arab), c. I, Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2007, s. 375-391; *İbn Kesîr;* Ebû'l-Fidâ İsmaîl (v. 774 / 1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. İbrahîm el-Huveyti) c. VII, Kâhire: Şurûk, 2007, s. 149-171.

4 *Ya'kûbî*, II, 94; *Taberî*, II, 352; *İbnü'l-Esîr*, I, 407.

5 Garnizon şehirlerin kuruluşu hakkında bk. *Ya'kûbî*, II, 106.

felendirmiş ve onları kontrol etmeyi ihmal etmemiştir.[6] Böylelikle tıpkı başkent Medine'de olduğu gibi yeni kurulan ve genellikle kozmopolit bir yapı arz eden şehirlerde de toplumsal huzur temin edilmiştir. Ancak Hz. Ömer'in vefatı sonrası halife seçilen Hz. Osmân döneminde[7] (H. 23-35 / m. 644-656) durumlar değişmiş, başkentte yaşanan toplumsal gerginlik diğer şehirlere yansımış, tahammül sınırlarını zorlayan bazı uygulamalar toplumsal ilişkiler üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuştur. Nihayetinde tahammül kültürünün yok olmaya yüz tuttuğu, toplumsal ilişkilerin problemli hale geldiği bu dönemde mevcut halife muhalif bir kitle tarafından katledilmiştir.[8]

Hz. Osmân'ın Kûfe, Basrâ ve Mısır'dan gelen isyancılar tarafından katledilmesi üzerinde önemle durulması gereken bir hadisedir. Çünkü tüm bu olaylar yaşanırken Medine halkının bir kısmı, isyancılara karşı açık bir tavır almayıp, "bekle ve gör" politikasını benimsemiştir. Her ne kadar onlar halifenin öldürülmesi gibi bir niyete sahip olmasalar da, isyancı topluluğunun başkent halkının sessizliğinden cesaret alarak böyle bir eyleme giriştiğini söylemek mümkündür. Medine halkının mevcut halifenin içinde bulunduğu duruma kayıtsız kalması, başkent dışından gelen asilerin Hz. Osmân'a karşı öfkesi; o dönem için toplumsal ilişkilerin geldiği noktayı ve tahammülsüzlüğü göstermesi açısından önemli bir veridir. Hiç kuşkusuz böyle bir manzara bir anda ortaya çıkmamış olup böyle bir duruma neden olan ve ilk bakışta farklı gözükse de çoğu zaman da iç içe geçmiş, zamanla kangrene dönüşmüş soysal, ekonomik, dini ve siyasi içerikli bir takım problemler mevcuttur. Bu problemlere kalıcı çözümler üretilememiş olması da, toplumsal ilişkilerde gerilime ve bir iç çatışmaya zemin hazırlamıştır.

1-HZ. OSMÂN DÖNEMİNDE VUKU BULAN TOPLUMSAL PROBLEMLER

Hz. Osmân dönemi toplumsal ilişkiler dengesinin bozulmaya başlaması, onun hilafetinin ikinci altı yılına tesadüf etmektedir.[9] Böyle bir gerçek ilk altı yıllık idari anlayışın tamamen sorunsuz olduğu anlamına gelmez. Muhtemelen insanlar Hz. Osmân'ın önceki iki halifenin yolunu takip edeceğini ümit etmişler, onun bazı hatalı tasarruflarında kasıt aramamışlar ve ona hatalarını düzeltme noktasında zaman tanımışlardır. Gerek başkent Medine gerekse diğer şehirlerde yaşayan Müslümanlar bu hususta halifeyi ikaz etmekten geri durmamışlardır.[10] Tüm bu itiraz-

---

6 Hz. Ömer'in yönetim anlayışı hakkında bkz. *Apak;* Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (2),* İstanbul: Ensâr, 2012, s. 95-121.

7 *İbn Hayyât,* 89-107; *Ya'kûbî,* II, 112-123; *Taberî,* II, 589-693; *İbnü'l-Esîr,* I, 492-534.

8 Hz. Osmân'ın öldürülme süreci hakkında bk. *Ya'kûbî,* II, 121-122; *Taberî,* II, 647-678; *İbnü'l-Esîr,* I, 522-535.

9 *İbn Sa'd;* Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim (v.230 /845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* (trc. Hikmet Akdemir-Mehmet Vehbi Şahin-Ali Bakkal), c. III, İstanbul: Siyer Yayınları, 2015, s.68; *Suyutî;* Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekr (v. 911 / 1505) *Tarihu'l-Hulefâ* (trc. Abdullah Gündüz), İstanbul: Asalet Yayınları, 2018, s.186.

10 *İbn Asem;* Ahmed el-Kûfî (v. 314 / 926) *el-Fütûh* (thk. Süheyl Zekkâr) c. I, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1992, s. 25-27.

lara rağmen Hz. Osmân'ın siyasi ve idari tasarruflarının Ümeyyeoğulları mensuplarına her alanda avantaj sağlaması toplumsal beklentilerin boşa çıkmasına yol açmıştır. Bu yüzden o dönemin sosyal, ekonomik, siyasi, dini tutumları halifenin durumu hakkında belirleyici bir rol oynamıştır.

1-a) Sosyal Problemler

Hz. Osmân'ın mensubu olduğu Ümeyyeoğulları kabilesi İslam'ın ortaya çıkışından, Mekke'nin fethine kadar geçen zaman zarfında Müslümanlara en büyük düşmanlığı sergilediler. Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber'in affettiği, çoğunluğunu Ümeyyeoğullarının oluşturduğu topluluk "Tulekâ" olarak anılmaktaydı.[11] Böyle bir geçmiş onları toplum nazarında şüpheyle bakılan, sempatisi olmayan bir topluluk haline getirmişti. Hz. Peygamber sonrası yaşanan hilafet mücadelesinde Ümeyyeoğullarının sessiz kalışının en önemli nedeni de bu gerçekti. Tüm bu gerçeklere rağmen Hz. Ebu Bekir döneminde Şâm bölgesine gönderilen ordunun komutasının bu aileye mensup Yezîd b. Ebî Süfyân'a verilmiş olması,[12] mezkûr halifenin bu kabilenin askeri tecrübesinden istifade etme amacına matuftu. Hz. Ömer döneminde Filistin bölgesinde ortaya çıkan bir veba neticesi[13] Yezîd b. Ebî Süfyân'ın hayatını kaybetmesi[14] üzerine kardeşi olan Muâviye b. Ebî Süfyân Şâm yöneticiliğine getirildi.[15] Hz. Ömer'in bu idari tasarrufu tıpkı selefi gibi Ümeyyeoğullarının tecrübesinden faydalanma amacına yönelikti. Hz. Osmân ise, halife olduktan sonra Şâm haricinde önemli merkezlerin yöneticilerini değiştirdi.[16] Bu değişim idari anlamda Ümeyyeoğulları ve onlara yakın isimlerin zaferi sayılmaktaydı. Hz. Osmân kendisine yöneltilen eleştiriler karşısında Şâm örneği üzerinden kendisini savunmaya kalkmış olsa da[17] böyle bir savunmanın toplumsal karşılığının bulunmadığı sonraki yıllarda ortaya çıkan hadiselerden daha iyi anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Hz. Peygamber tarafından sürgün edilen Hakem b. Ebi'l-As ve oğlu Mervân'ın Hz. Osmân'ın emriyle sürgünden getirilmiş olması[18] toplum vicdanını yaralayan bir tasarruftur. "Tarîd"[19] ve "Tarîd b. Tarîd"[20] olarak bilinen bu iki ismin, önceki iki halifenin uygulamalarına aykırı bir şekilde başkente getirilmiş

---

11 *Taberi*, II, 161.

12 *Vâkıdî;* Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (v. 207 / 823) *Fütûhu'ş-Şâm* (thk. Abdüllatif Abdurrahmân) c. I, Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, s. 7.

13 Bu salgın, Amevâs Taunu olarak bilinir. Bk. *İbn Hayyât*, 77; *Taberî*, II, 507; *İbnü'l-Esîr*, I, 459.

14 İbn Hayyât, 77; İbnü'l-Esîr, I, 459.

15 *Taberî*, II, 587; *İbnü'l-Esîr*, I, 460.

16 Hz. Osmân'ın idari tasarrufları hakkında bk. *Taberî*, II, 595-596, 604-606; *İbnü'l-Esîr*, I, 492-493.

17 İbnü'l-Esîr, I, 523.

18 *Ya'kûbî*, II, 114. Bu hususta ayrıca bkz. *Başaran;* Selman, *"Hakem b. Ebü'l-Âs"*, T.D.V.İ.A, c. XV, İstanbul, 1997, s. 175-176.

19 *Târîd:* Kovulmuş. Hakem b. Ebî'l-Âs kastedilmektedir.

20 *Târîd b. Târîd:* Kovulmuş oğlu kovulmuş. Mervân b. Hakem kastedilmektedir.

olması Medine'de tepkiyle karşılandı. Hz. Osmân'ın bu hamleyle yetinmeyip, bizzat Mervân'ı kâtibi yapmış olması[21] durumu daha da kötüleştirdi. Halifenin bu ve benzeri tasarruflarını sılay-ı rahîm ile izah etmek tarihi açıdan gerçekçi bir yaklaşım gibi gözükmemektedir. Hz. Osmân'ın halife seçilme sürecinde yaşanan hadiseler, onun idari tercihleri noktasında bize birtakım ipuçları sunmaktadır. Şöyle ki; seçim esnasında Hâşimoğulları Hz. Ali'yi yalnız bırakmış iken, Ümeyyeoğulları ve onlara yakın olan isimler Hz. Osmân'ın halife seçilmesi için psikolojik baskı oluşturmayı başarmışlar ve bu durum onun seçilmesinde belli bir oranda etki yapmıştır. Hal böyle olunca Hz. Osmân'ın halife seçildikten sonra kabilesine mensup insanların beklentilerini karşılamak için gayret göstermesi beklenmedik bir durum değildi. Kararlar alınırken gerek Hz. Ebu Bekir gerekse Hz. Ömer döneminde olduğu toplumun geniş bir kesimi ile değil, Ümeyyeoğulları ile istişare edildi. Böyle bir tutum haliyle toplumun büyük çoğunluğunun görüşlerini görmezden gelen bir anlayışın ortaya çıkmasına yol açtı. Toplumun değil Ümeyye ailesine mensup insanların menfaati öncelendi. Ümeyye eksenli bir yönetim anlayışı Hâşimî eksenli bir muhalefetin oluşmasında önemli bir rol oynadı. Ehliyet ve liyakatin yerine belli bir aileye mensup ya da yakın olma ölçütü alındı. Böylelikle devletin en önemli kademelerine, toplum tarafından kendilerine hoş bakılmayan insanlar getirildi.

Hz. Osmân karşıtı toplumsal muhalefetin en güçlü olduğu yerlerin başında Kûfe şehri gelmekteydi. Kûfeliler yazdıkları şikâyet mektuplarında halifeyi önceki iki halifenin yolundan sapmak, Tulekâ ve soyunu kendilerine tercih etmekle itham etmekteydiler. Kûfeliler, Hz. Osmân'ın toplumdan yükselen itiraz seslerine kulak vermelerini bekliyorlardı.[22] Bu durum sadece Kûfe şehri ile sınırlı kalmadı. Gerek Basrâ gerekse Mısırlılar benzer taleplerde bulunmaktaydı.

1-b) Siyasi Problemler

Kûfe, Basrâ gibi yerleşim merkezleri kozmopolit bir yapıya sahipti. Bu yerleşim birimlerinde yaşayan insanlar Kureyş hâkimiyetine sıcak bakmıyorlardı. Bu şehirlere atanan bazı valilerin Kûfe ve diğer şehirleri Kureyş'in arka bahçesi olarak görmesi bu yerlerin yerleşimcileri tarafından hoş karşılanmadı.[23] Öte taraftan başkentte benzer bir sıkıntı yaşanmaktaydı. Bu bağlamda başta Ensâr ve Hâşimoğulları olmak üzere Ümeyyeoğullarının siyasi politikalarına tepkili siyasi bir muhalefet oluştu. Ammâr b. Yâsir'in, Emevi fanatiklerince Medine'de feci biçimde dövülmesi,[24] mushafların çoğaltılması esnasında halife ile Abdullah b. Mesud arasında yaşanan gerilim[25] v.b. hadiseler siyasi muhalefetin güçlenmesine yol açtı. Hz.

---

21 İbnü'l-Esîr, I, 528.

22 *İbn Asem*, I, 27-29.

23 *Apak*, 231-232.

24 *İbn Kuteybe;* Ebû Abdullah b. Müslim (v. 276 / 889) *el-İmame ve's-Siyase* (trc. Cemalettin Saylık) Ankara: Ankara Okulu Basım, 2017, s. 63. Bu hususta tartışmalar için bkz. *Demircan;* Adnan, *"Üçüncü Halife Osmân'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkıllânî'nin Cevapları"*, İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsîkîsi Dergisi, c. IV, S. 8, Konya, 2006, s. 9-20.

25 *Ya'kûbî*, II, 118-119; *İbnü'l-Esîr*, I, 505-506.

Osmân başkent dışında özellikle Kûfe ve Basrâ'da oluşan siyasi muhalefeti etkisiz kılmak için, muhalefet edenlerin elebaşlarını önce Şâm sonra Hıms'a sürgüne gönderdi.[26] Ancak bu hamle soruna kalıcı bir çözüm üretemedi. Sürgünden yaşadıkları şehre dönen muhalif isimler faaliyetlerine kaldıkları yerden devam ettiler. Öte yandan Şâm valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'ı eleştiren Ebû Zer'in başkent Medine'ye halifenin yanına gönderilmesi, Ebu Zer'in Hz. Osmân ile benzer tartışmalar yaşaması ve nihayetinde halifenin emri ile Rebeze'ye sürgün edilmesi[27] toplum vicdanını yaralamış, ona karşı oluşan muhalefetin şiddetini artırmıştır. Hz. Osmân başkent dışında yaşayan insanların şikâyetlerinin azalmayıp aksine artış gösterdiğini fark edince Şâm, Kûfe, Basrâ ve Mısır valileri ile istişare amaçlı bir toplantı yapmaya karar verdi. Toplantıya katılan valiler problemlerin nedenlerini tartışmaktansa kendilerince siyasi muhalefetin nasıl susturulacağı hakkında kişisel görüşlerini dile getirdiler. Öne çıkan görüşler; maddi imkân sunarak muhalif isimlerin ikna edilmesi, muhaliflerin cihada gönderilerek ilgili şehirlerde huzurun sağlanması, şiddet yoluyla problemin çözülmesi, yönündeydi.[28] Valiler toplantısına katılan Şâm valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Hz. Ali ve Ammâr b. Yâsir'in şahsında Hâşimoğulları ve taraftarlarını tehdit etmeden geri durmadı.[29] Hülasa, Hz. Osmân'ın valiler toplantısı ile sorunları çözme girişimi tam anlamıyla başarısızlıkla sonuçlandı. Toplantıya katılan Mısır valisinin, toplantı dönüşünde Kûfe halkı tarafından Cerâ adı verilen bir yerden geri gönderilerek, şehre girişine izin verilmemesi,[30] yerine yeni bir vali atanması noktasında Hz. Osmân'ın halkın isteklerini kabul etmesi, halifenin siyasi otoritesinin bitme noktasına gelişinin en açık göstergesi idi.

1-c) Ekonomik Problemler

Hz. Ömer döneminde beytülmâlden insanlara tahsis edilen paylar eşit değildi. Bu manada Tuleka olarak bilinen, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan ve çoğunluğunu Ümeyyeoğullarının oluşturduğu topluluk diğerlerine göre daha az pay alıyordu.[31] Hz. Osmân dönemi ile birlikte ekonomik anlamda uygulama tersine döndü. Başta Mervân ailesi olmak üzere Ümeyyeoğulları ekonomik imkânları elde etme noktasında ayrıcalıklı bir konuma geldi.[32] Hz. Osmân döneminde Mısır valiliğine atanan Abdullah b. Sad b. Ebî Serh'in Ifrıkiye seferi sonrası bazı ganimetleri zimmetine geçirdiği iddiası ve Ifrıkiye ganimetlerinin Medine'ye gönderilmesi, Mervân b. Hakem'e satılması[33] toplumsal hoşnutsuzluğu artıran ekonomik prob-

---

26 *Taberî*, II, 634-640; *İbnü'l-Esîr*, I, 517-520.

27 *Ya'kûbî*, II, 119-120; *Taberî*, II, 615-616; *İbn Asem*, I, 9-13; *İbnü'l-Esîr*, I, 506-507.

28 Valiler toplantısı ve ayrıntılı bilgi için bkz. *İbn Asem*, I, 25-26.

29 İbn Kuteybe, 57-58.

30 Cera olayı hakkında bk. *Taberî*, II, 643-644; *İbnü'l-Esîr*, I, 521-522.

31 *Belâzurî*, Ahmed b. Yahyâ (v. 279 / 892), *Fütûhu'l-Büldân* (trc. Mustafa Fayda) İstanbul: Siyer Yayınları, 2013, s. 515.

32 *Taberî*, II, 652.

33 İbnü'l-Esîr, bizzat halifenin emri ile ilgili ekonomik işlemlerin yapıldığını iddia etmektedir. *İbnü'l-Esîr*, I, 497.

lemlerdir. Ensâr başta olmak üzere Başkent Medine'de yaşayanlar Hz. Osmân iktidarda olduğu müddetçe bu durumun değişmeyeceğine, aksine daha da kötüleşeceğine inanıyorlardı. Onların geleceğe dair kötümser düşünceleri, Hz. Osmân hakkındaki kanaatlerini olumsuz biçimde etkiledi. Öyle ki Hz. Osmân Mescid-i Nebevi'de hutbe okurken sözünün kesilmesi, birtakım suçlamaların kendisine yöneltilmesi, olağan olaylar olarak görülmeye başlandı. Bu durum Hz. Osmân'ı ölümle tehdit etme noktasına kadar ulaştı.[34] Fakat Hz. Osmân'ı ölümle tehdit edenler toplumun çoğunluğunu oluşturmuyordu. Diğer taraftan toplumun önemli bir kesimi Hz. Osmân'ın hilafeti bırakması gerektiğine inanmaktaydı. Bu yüzden isyancılar Mısır, Kûfe ve Basrâ gibi yerleşim birimlerinden Medine'ye geldikleri zaman toplumun önemli kısmı "bekle ve gör" ü benimsedi. Onların temel beklentisi isyancıların baskısına dayanamayan halifenin hilafeti bırakmak zorunda kalacağı yönündeydi. Ancak onların öngörüsü beklenmeyen bazı gelişmelerden dolayı gerçekleşmedi. Hz. Osmân isyancı bir gurup tarafından katledilmesi toplumda bir kargaşanın, sonraki dönemde bir iç savaşın (fitne) yaşanmasına kapı açtı.

2- TOPLUMSAL PROBLEMLER KARŞISINDA HZ. OSMÂN'IN TAVRI

Hz. Osmân kendi iktidarı döneminde ortaya çıkan problemlere kesin ve kalıcı çözümler üretemedi. Hiç kuşkusuz böyle bir tavır sergilemesinde yumuşak huylu bir mizaca sahip olmasının yanında, akrabalarına olan düşkünlüğünün de önemli bir payı vardır. O, eleştiri yapanları dinlemek yerine, kendi tasarruflarını haklı gösterme yolunu tercih etmiştir. Onun, yakın çevresine ekonomik anlamda birtakım imkânlar sunmasını eleştirenlere karşı kendisini savunma babında vermiş olduğu şu cevap oldukça dikkat çekicidir: *"Ey İnsanlar! Ebû Bekir ve Ömer bu mal (hazine) konusunda 'kendilerini ve akrabalarını ondan men etmek' şeklinde bir yoruma gittiler. Ben ise onu sıla-i rahimime (akrabalarıma) harcamaya yordum."*[35] Hz. Osmân'ın bu tavrı problemleri çözmek bir yana, insanların ona karşı olan güvenini daha da sarstı. İnsanlar bu durumdan hoşnut kalmadı.[36]

Hz. Osmân'ın problemleri çözmek için valilerle yapmış olduğu toplantı, çözüm sunmak yerine, yeni problemlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Hz. Ali'nin Muâviye başta olmak üzere yöneticilerin sorumsuz tavrından duyduğu rahatsızlığı dile getirmesi,[37] buna rağmen, halifenin gerekli girişimlerde bulunmak yerine kendi tercihlerini savunması, çözüm yolunu tamamen kapattı. Ayrıca valiler toplantısı sonrası gerçekleşen Cera hadisesi, Hz. Osmân'ın otoritesini sarstı.

Hz. Osmân'ın, Kufe, Basrâ ve Mısır'dan gelen isyancılara vermiş olduğu sözler gerilimi azaltmış olsa bile, meçhul kişi ya da kişilerce Mısır valisi Abdullah b. Sa'd'a

---

34 Osmân b. Cebele ismindeki şahıs Hz. Osmân'ı en şiddetli biçimde eleştirenlerin başında gelmekteydi. O, bir keresinde halifeyi ölümle tehdit etti. Bk. *Taberî*, II, 661.

35 *İbn Sa'd*, III, 69; *Suyutî*, 187.

36 *İbn Sa'd*, III, 68; *Suyutî*, 187.

37 İbnü'l-Esîr, I, 523.

hitaben yazılan ve muhaliflerin cezalandırılmasını talep eden mektup,[38] önü alınamaz olayların başlangıcı oldu. İkinci kuşatma esnasında Hz. Osmân'ın başta Şâm valisi olmak üzere bazı valilerden isyanı bastırması için asker talep etmesi sonucu değiştirmedi.[39]

Hz. Osmân'ın mizacı, akrabalarına olan aşırı düşkünlüğü, karar alırken duygusal tavır sergilemesi, etrafında bulunan Ümeyyeoğullarına mensup kimi isimlerin halifeyi yanlış yönlendirmesi v.b. etmenler, problemlerin çözümü önünde engel teşkil etti. Diğer taraftan Ebû Zer'in sürgün edilmesi, Ammâr b. Yâsir'e reva görülen muamele, Abdullah b. Mesud olayı, halifenin toplumsal desteğini kaybetmesine yol açtı. Bu durum halifeyi problemleri çözmekten aciz bir idareci konumuna düşürdü. Neticede halifenin meşruiyeti daha yüksek bir sesle ve geniş bir kesim tarafından dillendirilmeye başlandı.

SONUÇ

Hz. Osmân hilafete gelirken önceki iki halifenin uygulamalarını takip etme sözü vermişti. Ancak gerek Hz. Osmân'ın yumuşak mizacı gerekse seçimin kazanılmasında önemli rol oynayan Ümeyyeoğullarının beklentisi onun vermiş olduğu söze riayet etmesinin önünde en büyük engel oldu. Hz. Osmân selefi Hz. Ömer'in yönetim anlayışını tersine çevirerek toplumun yararını bir kenara bırakıp Ümeyyeoğullarının menfaatini tercih etti. İstişare mekanizması Emevi ailesine mensup insanlardan oluşmaktaydı. Bu yüzden Hz. Ömer döneminde problem çözen bu mekanizma Hz. Osmân döneminde bizzat problemin kaynağı haline geldi. Hz. Ömer idarecilerin sıkı biçimde denetlemekte idi. Bu nedenle mezkûr halife döneminde idarecilerin keyfi uygulamalarının önüne geçildi ve böylelikle toplumsal beklenti karşılandı. Tabiri caizse toplumsal fay hatlarında kırılma yaşanmadı. Oysa Hz. Osmân hilafete geldiği andan itibaren tedrici olarak yönetim gücünü kaybetti. Yöneticiler hakkında şikâyet artınca Şâm, Mısır, Kûfe ve Basrâ'ya müfettişler gönderilmiş olsa bile, devlet mekanizmasının tamamen Emevî ailesi ya da yakınlarının elinde olması denetimden sağlıklı bir sonuç çıkmasına engel teşkil etti. Başına buyruk idareciler kimi zaman hak ve adalet anlayışına aykırı tutum ve eylemlerin içinde yer aldılar. Başkentin kendilerine kulak vermediğine inanan insanlar problemi güç kullanarak çözmeye kalktılar. Bu durum İslam tarihinde en elim hadiselerin yaşanmasına yol açtı. Hz. Ömer mümkün olduğunca kendi kabilesinden insanlara görev vermemeye çalışmıştı. Onun en büyük avantajı, kabilesinin zayıf olması idi. Ancak Hz. Osmân'ın Kureyş'in en güçlü kabilelilerinden biri olan Ümeyyeoğullarından oluşu başarı noktasında en büyük engeldi. Kendisinin yumuşak mizacı durumu daha da güçleştirdi. Hz. Osmân Kûfe, Basrâ, Mısır gibi yerleşim birimlerine kendi yakınlarını tayin etmek suretiyle, halife oluşunun diyetini bir şekilde ödemiş oldu. Ancak atamış olduğu isimlerin bazılarının Tulekâ, Turedâ'dan

---

38 *Taberî*, II, 666.

39 Bu süreçte yaşanan hadiseler için bk. *Ya'kûbî*, II, 121-122; *Taberî*, II, 647-691; *İbnü'l-Esîr*, I, 522-534.

oluşu üstelik bu kişilerden bazılarının geçmişinde var olan problemler toplum tarafından hoş karşılanmadı. Hz. Osmân'ın Emevî ailesine mensup isimleri devlet kademelerine ataması, cahiliye döneminden beri var olagelen Haşîmî-Emevî çekişmesini yeniden canlandırmıştır.

Hülasâ, o dönem yönetim anlayışına dair toplumsal beklenti; adil, şeffaf, denetlenebilir ve liyakat ölçülerinin esas alınması yönünde idi. Ancak Hz. Osmân bu yöndeki toplumsal beklentiye gereken karşılığı bir türlü veremedi. Üstelik problemler karşısında çözüm olarak önerilen hususlar Ümeyyeoğullarının menfaatine olan pratiklerdi. Bu öneriler problemleri çözmek şöyle bir kenara dursun, bizzat yeni problemlerin kaynağını teşkil etmekteydi. Basrâ, Kûfe, Mısır gibi şehirlerde toplumsal gerginliğin kaynağı Kureyş karşıtlığı idi. Başkent Medine'ye gelince geçmişten beri var olagelen Hâşimî-Emevî rekabeti, Ensâr'ın aktif siyasette ikinci planda kalışı problemin temeli idi. Bütün bu problemler toplumsal fay hattının kırılmasına, tarafların birbirine karşı tahammülü elden bırakmasına yol açtı. Böyle bir durum toplum açısından kargaşa ve iç savaşın (fitne) ortaya çıkmasında belirleyici bir rol oynadı.

KAYNAKLAR

Apak; Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi* (1-4), İstanbul: Ensâr, 2012.

Başaran; Selman, *"Hakem b. Ebü'l-Âs"*, *T.D.V.İ.A*, c. XV, İstanbul, 1997, s. 175-176.

Belâzurî; Ahmed b. Yahyâ (v. 279 / 892), *Fütûhu'l-Büldân* (trc. Mustafa Fayda) İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Demircan; Adnan, "Üçüncü Halife Osmân'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkıllânî'nin Cevapları", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsîkîsi Dergisi*, c. IV, S. 8, Konya, 2006, s. 9-20.

İbn Asem; Ahmed el-Kûfî (v. 314 / 926) *el-Fütûh* (thk. Süheyl Zekkâr) c. I-III, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1992.

İbn Hayyât; Ebû Amr eş-Şeybânî (v. 240 / 854), *Târihu İbn Hayyât* (hşy. Mustafa Necib Fevvâz-Hikmet Keselî Fevvâz) Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

İbn Kesîr; Ebû'l-Fidâ İsmaîl (v. 774 / 1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (thk. İbrahîm el-Huveyti) c. I-XIV, Kâhire: Şurûk, 2007.

İbn Kuteybe; Ebû Abdullah b. Müslim (v. 276 / 889) *el-İmame ve's-Siyase* (trc. Cemalettin Saylık) Ankara: Ankara Okulu Basım, 2017.

İbnü'l-Esîr; İzzüddîn Ebû'l-Hasân Ali b. Muhammed (v. 630 / 1232) *el-Kâmil fi't-Târih* (haz. Muhammed el-Arab), c. I-II, Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2007.

İbn Sa'd; Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim (v.230 /845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* (trc. Hikmet Akdemir-Mehmet Vehbi Şahin-Ali Bakkal), c. III, İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.

Suyutî; Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekr (v. 911 / 1505) *Tarihu'l-Hulefâ* (trc. Abdullah Gündüz), İstanbul: Asalet Yayınları, 2018.

Taberî; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310 / 922) *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, c.I- VI, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

Vâkıdî; Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (v. 207 / 823) *Fütûhu'ş-Şâm* (thk. Abdüllatif Abdurrahmân) c. I-II, Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Ya'kûbî; Ahmed b. İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh (v. 292 / 904) *Târihu'l-Ya'kûbî* (hşy. Halil el-Mansûr), c.I- II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.